

MUHAMMED ESED'DE DİNİ DEĞİŞİMİN PSİKOLOJİK ANALİZİ*

Saffet KARTOPU**

ÖZET

Dini değişim modelleri açısından Muhammed Esed'de dini değişimin incelendiği bu çalışmada öncelikle dini değişim kavramına, bu konuda yapılan çalışmalara ve dini değişim olgusunun Din Psikolojisindeki yerine değinilmiştir. Sonra Esed'in kısa yaşam öyküsüne yer verilmiş, Esed'deki dini değişim kuramsal bir yaklaşımla ele alınarak din değiştirme güdüleri, dini değişimde gelişimsel faktörler, dini değişimin evreleri ve din değiştirme motifleri incelenmiştir. Esed'deki dini değişim kendi eserleri temel alınarak Din Psikolojisinde kabul gören din değiştirme modelleri açısından analiz edilmiştir. Bu bağlamda Esed'de din değiştirme güdüleri Snow ve Phillips, Glock ve Gillespie'nin yaklaşımlarıyla değerlendirilirken dini değişimde gelişimsel faktörler Erikson'un düşünceleriyle ele alınmıştır. Dini değişimin evreleri ise Lofland ve Stark, Clark, Batson ve Ventis ve Köse'nin aşamalı sınıflamalarıyla değerlendirilmiştir. Din değiştirme motifleri analiz edilirken de Lofland ve Skonovd'un modelleri kullanılmıştır.

Psikolojik faktörlerin, Esed'in dini değişimine etkisini değerlendirdiğimizde Esed'in ilk gençlik yıllarından itibaren anlama isteği ve zihinsel tatmin ihtiyacının belirgin olduğu görürüz. Esed içinde bulunduğu kültürün empoze ettiği temel noktaları yeniden gözden geçirme ihtiyacı içindedir. Toplumdaki ve kendi hayatındaki belirsizliklerden rahatsız olmuş hayatın evrensel anlamı ve neyin doğru, neyin yanlış olduğu sorularına cevaplar aramıştır. Bu arayışları neticesinde İslam'ı kabul ederek, bir aidiyet, kabul edilme duygusu ve kendisini köklü olarak yeniden düzenleme imkânı kazanmıştır. İslam'ı kabul etmekle bütün arayışlarının bittiğini, belli bir fikri yörüngeye bağlı olmak ve bir kardeşler topluluğunun parçası olmak arzusunun gerçekteştiğini hissetmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dini Değişim, Dini Değişim Modelleri, Muhammed Esed.

* Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Gümüşhane Üni. İlahiyat Fak., Din Psikolojisi, El-mek: saffet333@Yahoo.com

THE PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF RELIGIOUS CONVERSION IN MUHAMMAD ASAD

ABSTRACT

At this work on Which religious conversion in Muhammad Asad is studied, in terms of religious conversion models, first of all the concept of religious conversion, the Works in this topic and the place of religious conversion concept in Psychology of Religion are mentioned. Then, a brief life story of Asad is mentioned, by dealing with the religious conversion in Asad in a theoretical approach, the motives of religious conversion, the developmental factors in religious conversion, the stages of religious conversion and the figures of religious conversion are studied. The religious conversion in Asad is analyzed in terms of conversion models accepted in Psychology of Religion taking his own Works as a base. In this sence, while the motives of religious conversion in Asad are considered by the approaches of Snow & Phillips, Glock and Gillespie, the developmental factors in religious conversion are considered by Erikson's thoughts. The stages of religious conversion is considered by gradual classification of Lofland & Stark, Clark, Batson & Ventis and Köse. Lofland and Skonovd's types are used while analyzing the figures of conversion.

When considered the effects of psychological factors on the religious conversion of Asad, we see that beginning from his early adolescence his willing to understanding and his need to mental satisfaction are explicit. Asad is in need of reviewing the main points imposed by his cultere. He is disturbed by the ambiguities in society and his own life and he looks for answers to the universal meaning of life and questions 'what is right? what is wrong?'. As a result of his seeking, he accepts Islam as his religion and he gains a feeling of belonging, admission and a change of rearranging himself radically. By accepting Islam he feels that all his seekings finish and his desire of depending on a certain intellectua orbit and being a part of fellows community come true.

Key Words: Religious Conversion, Religious Conversion Models, Muhammad Asad.

Giriş

Dini değişimin bir boyutu olan din değiştirme Türkçe'de genellikle, 'ihtida' ve 'hidayet' kavramlarıyla ifade edilmektedir. Bu kavramlar, İslam Kültürü içinde ortaya çıkmış olup, başka dinlerden İslam'a girişi ifade etmek için kullanılmaktadır. Bununla birlikte yine bir din değiştirme olgusu olan İslam dininden çıkış için 'irtidat' kavramı kullanılmaktadır. Bu anlamda İslam'a girene 'mühtedi', İslam'dan ayrılana da 'mürtet' denilmiştir. Din değiştirme veya dini değişim olgusunun, İngilizce'de 'conversion' kavramıyla ifade edildiği bilinmektedir. Aslında değişme, değiştirme, dönme, dönüş gibi anlamlara gelen 'conversion' kavramı, inanılan ilke ve esaslar konusunda insanların fikir değiştirmesi durumunda kullanılmaktadır. Kavram politik, estetik ve sosyal fikirlerdeki değişimi de ifade etmekle birlikte, bu fikir değişikliği din ve inanç konusunda olursa bazen 'religious' sıfatıyla vurgu yapılmaktadır (Paloutzian, 1996:145; Dutton, 1999:152; Hökelekli, 2005:290; Kirman, 2004:76).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/6 Spring 2013*

Din değiştirme, kişilik sisteminin dini inanç ve ibadetleri de içine alacak şekilde yeniden yönlendirilmesi (Köse 1997:5, 102) veya “bir tür manevi evrim ve gelişme” (Peker 2000:199) olarak da anlaşılabilir. James'e göre “dönüşmüş olmak, yeniden doğmak, lütuf elde etmek, dini tecrübe etmek, güvence elde etmek gibi pek çok ifade tedrici ve ani değişim sürecini anlatır. Ona göre, daha sağlam dini bir gerçekliğin sonucu olarak, o ana kadar aşağılık ve mutsuzluk içerisindeki bölünmüş Ben, bilinçli olarak bütünleşir, artık bir üstünlük ve mutluluk duygusu ortaya çıkar. Bu, dine dönüşü en azından, genel terimleri ile anlatan durumdur (James, 2011:155).

Bu tanımlarla birlikte araştırmacılar din değiştirme eylemini belirlemede şu dört kriteri kullanırlar (Köse, 2005:410): 1. Din değiştirme benlikte oluşan derin bir değişimdir. 2. Bu değişim sadece bir olgunlaşmayı değil, yeni benliğin bir çaba ile kazanımını gerektirmektedir. 3. Benlikte yaşanan değişimin radikal sonuçlar ortaya koyması, eylem ve ilgilerin yeni yönelimler kazanması gerekir. 4. Yeni benliğin kişi tarafından eski benliğe göre daha üstün ve eski benlikten kaynaklanan olumsuzlukları giderici olarak görülmesi gerekir. Din değiştirmede kişinin bir aktör olarak dışarıdan gözlenebilir olması ve başkaları tarafından ‘din değiştiren’ kişi olarak tanımlanması gerekir. Bu durum çoğu zaman din değiştiren kişinin arzu ettiği ve yeni kimliğinin tanınması için gerekliliğini hissettiği bir durumdur.

Bu anlamda bireysel yaşamda dini değişim, birey için yeni bir hayat felsefesi oluşturmak ve hayatını ona göre düzenlemek anlamına gelmektedir. İnsan böyle bir değişimle, hayata bakışını, anlam temellerini, algılama ve anlamlandırma biçimini, değerlendirme ölçütlerini büyük ölçüde değiştirmektedir. Bu sıradan bir değişim olmayıp, insanın etkinlik alanının tamamında kendini hissettiren bir değişimdir. Bunun bir sonucu olarak dini değişim tecrübesi yaşayan insan maddi, manevi, bireysel, toplumsal, kültürel, ahlaki, siyasal, ekonomik vs. çok çeşitli ve çok boyutlu değişimler yaşamaktadır (Kayıklık, 2005:20; Paloutzian, 1996:158).

Din değiştirmenin (conversion) tarihsel arka planına bakıldığında bu konuyla ilgili çalışmaların en azından bir asırdır sürmekte olduğu ve başta Din Psikolojisi olmak üzere Sosyoloji, Antropoloji gibi Sosyal Bilimlerin çeşitli alanlarında çalışmaların yapıldığı görülmektedir (Rambo ve Bauman, 2012:879). Hatta çoğu 1950'li yıllarda ortaya çıkan yeni dini hareketlerin 1970'li yıllardan itibaren yaygınlık kazanmasıyla birlikte din değiştirme olaylarında görülen artış, Sosyolojide çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Yapılan araştırmalar neticesinde elde edilen veriler, söz konusu olgunun toplumsal yönünü ve sonuçlarını açıkça ortaya koymuş ve böylece Din Değiştirme Sosyolojisi adıyla yeni bir disiplin doğmuştur (Kirman, 2004:87).

Din Psikolojisi alanında ise dini değişim, başlangıçtan beri önemli konular arasında yer alır. Bu durumun yansımalarını alanın öncü çalışmalarında görmek mümkündür (Bkz. James 1902; Starbuck 1899; Coe, 1916). Buna paralel ülkemizde yazılan Din Psikolojisi ders kitaplarına bakıldığında zaman da dini değişim veya ihtida konusunun önemli başlıklar arasında yer aldığı görülmektedir (Bkz. Hökelekli, 2005; Peker, 2000; Kayıklık, 2011). Dini değişimle ilgili çalışmalar ders kitaplarıyla sınırlı kalmamış aynı şekilde ihtida veya dini değişimi inceleyen ve farklı yönleriyle ele alan başka çalışmalar da yapılmıştır (Peker, 1979; Köse, 1996, 1997; Kayıklık, 2002, 2005, 2006; Mehmedoğlu ve Kim, 2001; Başkurt, 2006). Bu çalışmalar, din değiştirme hadisesinin bir insanın hayatında olabilecek en derin ve karmaşık değişimlerden birisi olduğunu ortaya koymaktadır. İhtida ile yaşanan köklü ve derin değişim sonucu kişinin hayatı tamamen değişebilmektedir. Yapılan araştırma ve gözlemler, günümüzde önemli sayıda insanın bunu tecrübe ettiğini (Eraslan, 2005) ve yaşadığımız çağın dinlere yeniden başvuru ya da karşı çıkılan bir dönem olduğunu göstermektedir (Mehmedoğlu ve Kim, 2001:175).

Bilindiği gibi dini değişim çeşitli şekillerde gerçekleşmektedir. Bu değişimi genel olarak belirtmek gerekirse insan yaşamında görülen dini değişimler şöyle sıralanabilir: İnsanın inandığı dini yaşama yoğunluğunda oluşan değişimler; inandığı dini terk edip başka bir dini seçme biçiminde ortaya çıkan değişimler; inançsızlıktan inanca geçme yani herhangi bir dini kabul

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/6 Spring 2013

etmezken bir dini inanca yönelme biçiminde yaşanan değişimler ve inandığı dini terk etme ve yeni bir dine inanmama şeklinde görülen değişimler (Kayıklık, 2006:1). Bütün bunlar bireysel yaşamda görülen ya da görülmesi olası temel dini değişimleri ifade etmektedir.

Bu çalışmada inandığı dini terk etme ve yeni bir dine girmenin psikolojik analizi üzerinde durulacaktır. Ancak böyle bir konuyu soyut olarak çalışmaktansa, söz konusu değişimi yaşamış bir kişiyi örnek olarak alıp onun duygu, düşünce ve davranışları bağlamında konuyu açıklamak daha uygun olabilir. Bu düşünceden hareketle değişimi yaşayan bir kişi olarak Muhammed Esed ele alınacaktır. Muhammed Esed, Avusturya-Macaristan İmparatorluğunda yetişmiş, Yahudi bir aileden gelen, iyi eğitilmiş bir insandır. Bir süre gazetecilik yapmıştır. İslam'ı seçtikten sonra Pakistan'ın dış politikasında görev almış ayrıca Arapça, Kur'an, Hadis ve İslam Tarihi konularında çalışmalarda bulunmuştur. Müslüman olmakla kalmayarak bir de İslam diniyle ilgili bilginin üretimine ve gelişimine katkıda bulunmuş önemli bir kişiliktir. Böyle bir kişinin ihtidasının ele alınıp değerlendirilmesi ve incelenmesi din değiştirme olgusunun anlaşılmasına katkıda bulunabilir. Ayrıca deneyimlerini yazıya dökmüş olması onu kendi kelimeleriyle anlamamızı ve analiz etmemizi kolaylaştırmaktadır.

Çalışmamıza Esed'in kısa yaşam öyküsünü vererek başlayacağız. Daha sonra Esed'deki dini değişimi Din Psikolojisinde kullanılan din değiştirme teorileri açısından ele alacağız. Bu bağlamda kuramsal bir yaklaşımla Esed'de din değiştirmenin güdülerini, dini değişimin evrelerini ve din değiştirmenin motiflerini/tiplerini onun kendi eserlerinden hareketle ortaya koymaya çalışacağız.

Hayatı

Asıl adı "Leopold Weiss" olan Muhammed Esed 2 Temmuz 1900'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun "Lvov" şehrinde dünyaya geldi. Ailesinde erkek çocukların birer haham olarak yetiştirilme geleneği hâkim olduğu için sıkı bir dinî eğitim aldı. Aldığı eğitim sayesinde Aramice ve İbraniceyi çok iyi öğrenmişti ve bu sayede Tevrat'ı orijinal dilinde inceledi. Weiss 20 yaşındayken Viyana'yı terk etti ve Berlin'e geldi. Burada telefon operatörü olarak çalışırken önemli bir olayı rapor etti ve daha sonra gazeteci olarak çalışmaya başladı. 1922 yılında Kudüs'te Psikiyatrist olarak çalışan küçük dayısı Dorian'ın davetine icabet ederek, boğazlar üzerinden önce İskenderun'a oradan da Kudüs'e gitti. Bu ziyaret aynı zamanda onun ihtida yolculuğunun başlangıcı oldu. Weiss Kudüs'te iken Araplar ve Müslümanlar hakkındaki görüşleri değişti (Esed, 2012, 213; Çalışkan, 2009; Bawany, 1997:27).

Weiss Berlin'e geri döndükten sonra Frankfurter Zeitung Gazetesi'nde çalışmaya başladı. Bir gazeteci olarak Filistin, Mısır, Suriye, Irak gibi birçok ülkenin devlet başkanları ile görüştü ve bu ziyaretler onu İslam dinine daha da yakınlaştırdı. 26 yaşındayken Berlin'deki küçük bir Müslüman cemaatinin başkanının huzurunda Müslüman oldu ve "Muhammed Esed" ismini aldı. İşinden ayrıldı ve Hac vazifesi için Mekke'ye gitti. Prens Faysal'ın babasının daveti üzerine Mekke'de kaldı. Burada altı yıl geçirdi ve kendisini dinî yönden eğitti. Arapça, Kur'an, Hadis ve İslam Tarihi konularında çalışmalarda bulundu. Çeşitli araştırmalar ve çalışmalar yapmak için Hindistan'a gitti ve Muhammed İkbâl ile tanıştı. Pakistan'ın bağımsızlığını kazanması üzerine Esed 1947 yılında Pakistan'a taşındı ve Pakistan Dışişleri Bakanlığının Orta Doğu Biriminde görev yapmaya başladı ve daha sonra BM temsilciliğine atandı. Burada Pakistan ile diğer Müslüman toplumlar arasındaki ilişkileri geliştirmeye çalıştı. 1952 yılında işinden ayrıldı ve 1992 yılında İspanya'da hayata gözlerini yumana kadar kitap yazmak ve konferanslara katılmak gibi entelektüel faaliyetlerine devam etti (Esed, 2012, 213; Çalışkan, 2009).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/6 Spring 2013

Muhammed Esed'de Dini Değişimin Güdüleri

Psikolojinin temel ilgi alanlarından biri, insan davranışının altında yatan nedenleri bulup ortaya çıkarmaktır. Psikolojik açıdan bakıldığında bir davranış olarak görülen dini değişimin de nedeni ya da nedenleri vardır. Diğer bir ifadeyle insanı dini değişime götüren sebepler vardır. İşte bu sebepler, bireyin geçirdiği dini değişimin güdüleri olarak adlandırılmaktadır. Kişiyi, farklı bir dini inancı benimsemeye ya da hayatında dini değerler açısından köklü bir değişiklik yapmaya sevk eden çok farklı faktörlerden söz etmek mümkün görünmektedir.

Bu faktörlerden bahsetmemiz gerekirse, dine dönüş ve din değiştirmede etkili olan faktörleri Hökelekli (2005:393-300) psikolojik faktörler, manevi faktörler ve sosyo-kültürel ve manevi faktörler olarak üç ayrı başlıkta değerlendirmiştir. Psikolojik faktörleri, suçluluk ve günahkârlık duygusu, anlama isteği ve zihinsel tatmin, kimlik bunalımı ve varoluşsal güvenlik ihtiyacı, dramatik tecrübeler, dini olgunlaşma ve estetik etkilenme şeklinde ele almıştır. Esed örneğinde psikolojik faktörlerin etkisini değerlendirdiğimizde; anlama isteği ve zihinsel tatmin ihtiyacının belirgin olduğunu görüyoruz. İlk ergenlik yıllarından itibaren anlama isteği içinde olduğu ve sürekli bir zihinsel tatmin arayışı içinde olduğu yazdıklarından anlaşılmaktadır (Esed, 2012:79,80,81,96,385).

Dini değişimin güdülerine bir başka açıdan yaklaşan Lofland ve Stark (1965:864) ise aşırı bir gerilim ve sıkıntının dinî değişim öncesi gerekli olduğunu belirtmişlerdir. Snow ve Phillips (1980) dinî değişimden önceki hayatta tecrübe edilen en önemli 5 şahsî problem türünü şöyle belirlemişlerdir: 1) Anlamsızlık, hedefsizlik, güçsüzlük ya da kendini küçük görme gibi duygular içeren 'ruhsal' problemler. 2) İkili ilişkilerle ilgili problemler (evlilik, çocuk yetiştirme, aile ile ilişkileri vb.) 3) Karaktere bağlı problemler. Uyuşturucu ve alkol kullanımını içerir. Ben-merkezlilik gibi çeşitli kişilik problemleri de bu grupta yer alır. 4) İşsizlik, işinden memnun olmama ve okulla ilgili problemler. 5) Fiziksel problemler. Sinirlilik, kronik hastalık vb.

Snow ve Phillips'in bu gruplamasını Esed örneğinde değerlendirdiğimizde özellikle gençlik yıllarında anlamsızlık, hedefsizlik duyguları yaşadığını kendi ifadelerinden anlıyoruz ancak güçsüzlük ya da kendini küçük görme gibi duygular içeren 'ruhsal' problemlerle karşı karşıya kaldığıyla ilgili kendi yazılarında herhangi bir bilgiye rastlamıyoruz. İkili ilişkilerle ilgili sorunlara gelince ilk gençlik yıllarında zaman zaman ailesiyle problemler yaşadığını, alacağı eğitimle ilgili babasıyla farklı görüş içinde olduklarını görüyoruz. Özellikle yaşının küçük olmasına rağmen babasının izni olmadan askerlik hizmetine girmeye çalışması, daha sonra evden kaçması gibi olaylar hem maceracı kişiliğiyle ilgili bazı ipuçları veriyor hem de ailesiyle sıkıntılarının olduğunu gösteriyor. Yine belli dönemler alkol ve eğlence hayatına ilgi gösterdiğini ancak bunların patolojiye dönüşmediğini anlıyoruz. İşsizlik, işinden memnun olmama ve okulla ilgili problemlere gelince gençlik yıllarında pek çok insanın az ya da çok bu sorunlardan bir şekilde nasibini aldığı bilinmektedir. Ve yine yazdıklarından anladığımız kadarıyla kronik bir rahatsızlığından da söz etmemektedir (Esed, 2012:74-90).

Din değiştirmenin psiko-sosyal nedenlerini açıklamaya çalışan birçok çalışmadan ve kuramdan söz edilebilir¹ ancak sosyal bilimcilerin görüşlerini Köse (2004:411) şu üç ana grupta toplamıştır: 1) Din değiştirmeyi strese karşı bir çözüm olarak niteleyen görüştür ki buna göre kişi stresi oluşturan durumu tabiatüstü güçlerle dayanışmaya girerek ya da strese sebep olan koşulları bertaraf etmek için kendi referans grubunu değiştirerek aşar. Psikanaliz yönelimli bilim adamlarına göre din değiştirme dinamikleri kişiliğin içindeki asli güçlerin bir yansımasıdır. İd, ego ve süper

¹ Din değiştirme olgusu; Küreselleşme Teorisi, Post-Kolonyal Teori, Feminist Teori, Kültürlerarası Teori, Anlatı Teorisi, Kimlik Teorisi, Ritüel Teorisi, Entelektüel Teori, Psikanalistik Teori, Arketip Teorisi, Yükleme Teorisi, Bağlanma Teorisi, Süreç Teorisi, İslamlaşma Teorisi, Dini Manevi Teori gibi pek çok sosyo-psikolojik teoriyle açıklanmaktadır (Rambo, 2011).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/6 Spring 2013

ego sürekli bir çatışma halindedir. İnsan eğilimleri, insanları acil ve güçlü arzuların hazzını aramaya yöneltse de kültür, din ve vicdan (süper ego) buna bir sınırlama getirir. Çocukluk çağının olgunlaşma dramları, insan ırkı evriminin tekrarlarıdır. Freud birçok farklı din görüşüne sahip olsa da, din değiştirme süreçleri genellikle hayat ve ölüm içgüdüsünün sürekli çatışması içinde kırılan uzlaşmalar olarak görülür. Bebek, anne ve baba dramı din değiştirme süreçlerinde tekrarlanır. Suçluluk, terör, keder ve duygusal yoksunluklar, acılar ve arzular, kişiyi kırılan ve yanılabilen insanoğluna biraz haz sağlayan dini ritüellere, inançlara ve ilişkilere sürükler (Rambo, 2011:215).

Örneğin Freud, 'conversion'u endişeyi azaltmak için kullanılan bir savunma mekanizması olarak görür. Bu süreçte bir hayali babaya tümüyle teslim olma duygusu babaya karşı gerçek ve bilinçsiz olan öfkenin yerini alır. Şüpheler ve ardından gelen değişimler ikinci dereceden olaylardır, eskiden kalan ihtiyaçların yan ürünüdürler. Dolayısıyla 'conversion', yetişkinlikte tekrar ortaya çıkan; çocuklukta babaya olan öfke ile ondan gelmesi beklenen misilleme arasında oluşan çatışmalardan doğan endişeyi kontrol etme teşebbüsüdür. Kısacası Freud'un teorisine göre insanın Tanrı anlayışı ile baba anlayışı birbiriyle bağlantılı olduğundan daha önce tecrübe edilen öfke ve isyan bu defa ateist bir şekil almaktadır. Fakat her şeye kâdir Tanrı korkusuyla kişi inanca dönmesi gerektiği hissine kapılır (Köse, 1997:43; Hayta, 2010:50). 2) Ailenin eğilimleri, okul eğitimi ve benzeri gibi uzun zaman alan süreçleri dikkate alan görüştür. 3) Kişinin başkalarının bakış açılarını kazanarak kendisinin tecrübe ettiği olayları farklı şekilde yorumlamasına yol açan diğer insanlarla olan ilişkisi, onlardan etkilenmesi üzerinde duran görüştür. Çoğu sosyal bilimci dikkatlerini yukarıda belirtilenler içerisinde tek bir 'nedensel izah'a yöneltirken, bir kısmı da din değiştirmenin etkileşim halinde olan her üç süreci de içine aldığı kanaatindedir.

Esed örneğinde; yazdıklarından anlayabildiğimiz kadarıyla ilk iki yaklaşımın durumu betimlemede fazlaca yardımcı olmadığını görüyoruz. Fakat üçüncü yaklaşımın yani kişinin başkalarının bakış açılarını kazanarak kendisinin tecrübe ettiği olayları farklı şekilde yorumlamasına yol açan diğer insanlarla olan ilişkisi, onlardan etkilenmesi üzerinde durulabilir. Aslında sürekli arayış içinde olması, içinde bulunduğu sosyo-kültürel ortamın algılarını benimsememesi ve İslam kültürüyle tanıştıktan sonra bu kültürden etkilenmesi bu duruma örnek olabilir.

Din değiştirmeyi açıklayan yaklaşımlardan birisi de sosyal yabancılaşma sürecini değerlendiren görüştür. Bu yaklaşıma göre kişinin bir başka dine veya 'karşı kültür'e ilgi duyması için üç süreçten geçmesi söz konusudur (Köse, 2004:414): 1) Farklılaşma: Kişi toplumdaki soyutlanır ve toplumla bir bağ kuramaz. Kişisel tatmin ve sosyal yapıda bir anlam ifade etme duyguları körelir. Anlam parçalanması yaşanır. Kişi kendisini ve toplumu anlamlı bir bütün olarak görmede zorluk çeker, entelektüel karmaşa yaşar. 2) Soğuma: Sosyal rollerde bireysel tatmin en aza indirgenir. Sosyal sistem his ve heyecanlar açısından renksiz ve tatsız hale gelir. 3) Yabancılaşma: Bireyle toplum arasındaki bağ tamamen kopar. Birey artık sosyal bir aktör olarak kendisini yabancı hisseder. Kendi sosyal sistemi dışında yeni bir kimlik aramaya başlar.

Esed'de de bu süreçlerin izlerini görmemiz mümkün. Aslında kendi dinini, kültürünü ve yaşadığı toplumu eleştirmesi zaten onun farklılaşma içinde olduğunun ipuçlarını vermektedir. (Esed, 2012:77,98,). Aşağıdaki satırları bu duruma örnektir: "...İçgüdülerimizden, sezgilerimizden ne kadar uzaklaştığımızı; ruhlarımızın nasıl daralıp, yoksullaştığını görüyordum (Esed, 2012:98).

Aşağıdaki satırları da yabancılaşma sürecini örneklemektedir: "...Mutsuz değilim: Fakat çevremdeki insanların çeşitli biçimlerle sergiledikleri toplumsal, ekonomik ve politik umutları paylaşma konusunda gösterdiğim isteksizlik zamanla bende bu çevreye ait olmadığım duygusuna dönüşüyor; bu da, bir yere ait olma, bir şeyle bütünleşme yolunda duyulan belirsiz bir özlem gösteriyordu beraberinde. Bir yere ait olmak ama nereye? Bir şeyle bütünleşmek ama neyle?" (Esed, 2012:102).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/6 Spring 2013

Yine aşağıdaki satırları soğuma sürecine örnek gösterebiliriz; “...Bir zamanlar o kadar aşına olduğum Avrupa'ya şimdi artık yabancı gözlerle bakıyor olduğumu fark etmek, üzerimde neredeyse şok etkisi yaptı. İnsanlar gözüme eskisinden daha çekilmez, daha kaba, daha beceriksiz görünüyorlardı; gerçekten davranışlar arasında doğrudan bir bağ yok gibiydi....” (Esed, 2012:181).

Din değiştirmede etkili olan faktörlerle ilgili getirilen açıklamalardan birisi de yoksunluk teorisi. Glock, dini değişimin temel güdüsünün ‘yoksunluk’ olduğunu ileri sürer ve beş çeşit yoksunluk üzerinde durur. 1) Ekonomik yoksunluk: Bu yoksunluk duygusuna sahip bir kişi, kendisini ekonomik durumu daha iyi olanlarla kıyaslar ve hak etmediği kötü bir durumda olduğunu düşünür. 2) Toplumsal yoksunluk: Bu yoksunluğu yaşayan kişiler cinsiyet, yaş, ırk gibi konularda kendi durumlarından hoşnut değildirler. 3) Organizma ile ilgili yoksunluk: Fiziksel ya da zihinsel hastalıklar veya körlük, sağırılık gibi engeller insanda yoksunluk duygusuna yol açar. Böyle insanlar özellikle diğer insanların elde ettiği bazı olanakları yakalayamadıklarından dolayı yoksunluk duygusu hissederler. 4) Ahlaki yoksunluk: Toplumsal değerler ile bu değerler ışığındaki birey ve grup tutumları arasında ortaya çıkan tutarsızlığın meydana getirdiği çelişki, ahlaki yoksunluk duygusuna zemin hazırlar. 5) Ruhsal yoksunluk: Bireyin yaşamında önemli bir yeri olan amaç ve anlam arayışının, bilişsel bir gereksinim olarak karşılanamaması, psikolojik yoksunluk duygusuna yol açar. Böyle yoksunlukların insanı sürüklediği gereksinim duygusu, mevcut değer sistemince tatmin edilmezse, birey yeni bir değer sistemi arayışına girebilir (Paloutzian, 1996:153; Kayıklık, 2005:18).

Yoksunluk teorisi açısından Esed'in durumunu incelediğimizde özellikle ahlaki yoksunlukla ilgili izler görmemiz mümkün olabilir. Aşağıdaki ifadeleri bu duruma örnek olarak göstermek mümkün: “....Bütün bu gösterişli dinsel bilgiçliklere rağmen ve belki de bu yüzde çok geçmeden bende, Yahudi dininin birçok temel ilkesine yüksekte bakan, küçümseyici bir anlayış baş gösterdi.....bana öyle geliyordu ki, Eski Ahid'in ve Talmud'un Rabbi ona ibadet edenlerin, ibadet kastıyla yaptıkları ritüellerle fazlasıyla törensel bir Tanrı haline sokulmuştu. Ve bana öyle geliyor ki Talmud'un Tanrısı, tuhaf bir biçimde sadece bir tek kavmin, sadece- İbranilerin kaderiyle ilgileniyordu.....” (Esed, 2012:77). Yine kendi dinini, kültürünü ve yaşadığı toplumu eleştirmesi bu duruma örnek gösterilebilir (Esed, 2012:77, 98, 102,181).

Din değiştirme güdüsüne açıklama getiren bir başka yaklaşım da ‘sosyal ağ’ teorisi. Bu teoriye göre bir grubun mevcut üyeleri ile potansiyel kişiler arasındaki bağlar din değiştirme sürecinde temel faktördür (Köse, 2004:413). Aslında bu teoride daha çok sosyolojik bakış açısıyla sosyal grupların önemine atıfta bulunmakla beraber eğer bu sosyal grubu İslam toplumu olarak çok geniş değerlendirirsek belki o zaman Esed'deki değişimle ilgisini kurabiliriz ancak Esed'deki dini değişimi bireysel faktörlerle değerlendirmek gerçeği yakalamak açısından daha isabetli olabilir.

Gillespie (1991:73) kişinin din değiştirerek kimlikle ilgili üç alanda kazanımları olacağını belirtir. Bunlar: 1) Din değiştiren kişi bir aidiyet ve kabul edilme duygusuna sahip olur. 2) Din değiştirme kişiye bir ferdî kimlik vererek onun kendisini köklü olarak yeniden düzenlemesini sağlayabilir. 3) Kozmik bir kimlik kazanır. Esed'in şu satırlarında İslam'ı kabul etmekle bütün arayışlarının bittiğini, belli bir fikrî yörüngeye bağlı olmak ve bir kardeşler topluluğunun parçası olmak arzusunun gerçekleştiğini ifade etmektedir: “...İslam'ı öğrenip de onu bir yaşama yolu olarak benimsediğim zaman bütün sorularımın, bütün arayışlarımın son bulduğunu düşünüyordum...” (Esed, 2012:425), “...ilk gençliğimin ülküsü, belli bir fikrî yörüngeye bağlı olmak, bir kardeşler topluluğunun parçası olmak arzusu gerçekleşmişti” (Esed, 2012:448), “...ve belki de bütün arayışların sonuydu bu...” (Esed, 2012:475).

Din değiştirme olgusuna sosyalleşme problemi olarak da bakılabilir. Ergenlik ve gençlikte din değiştirme, isyan veya tepki davranışının bir sonucu olabilir. Gençler daha çok dini kurumlara veya dini ritüellerin yerine getirilme şekillerine karşı bir isyan içinde olabilirler. Birçok durumda

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/6 Spring 2013

ailenin baskıcı dindarlığı bu isyana temel teşkil ederken, bazı durumlarda aileye isyanın başka nedenleri de vardır. İsyân duygusu bazen aileye bazen de topluma karşı yöneltilir. Bu durum, kişinin sağlıklı bir sosyalleşme gerçekleştiremediğini gösterir ki, bu da kişiyi din değiştirmeye götüren önemli faktörlerden birisidir (Köse, 2004:414; Paloutzian, 1996:147).

Din değiştirme tecrübesi din değiştirenlerin çoğu için de bir "anlam" arayışının neticesidir. Din değiştirenler kültürlerinin kendilerine empoze ettiği temel noktaları yeniden gözden geçirme ihtiyacı hissettiler. Bilerek veya bilmeyerek inançlarını yeniden değerlendirmeye yöneldiler. Toplumdaki ve kendi hayatlarındaki muğlaklıklardan hoşnut kalmayarak, "hayatın evrensel anlamı" ve "neyin doğru, neyin yanlış olduğu" sorularına cevaplar aradılar. Kendi özel hayatlarındaki yaşadıkları bazı tecrübeler neticesinde de manevî ihtiyaçlar içinde olduklarını hissettiler ve bu ihtiyaçlarını kabul ettikleri yeni dinle giderebileceklerine inandılar (Köse, 1997:75; Paloutzian, 2005). Böyle bir güdünün izlerini Esed örneğinde de görmek mümkündür. Esed, her şeyin, şekilsiz, yönü belli olmayan bir sele kapılıp gittiğinden; gençlerin ruhsal huzursuzluğunu yatıştırabileceği güvenli bir sığınak olmamasından, sağlam, ahlaki ölçülerden yoksun bir ortamda, gençlerin içinden çıkamadığı sorular ağını, güvenli elleriyle parçalamadan çözecek kimseciklerin olmamasından yakınıyordu (Esed, 2012:79). Yine şu satırları benzer bir durumu ifade etmektedir: "... şeylerin iç düzenine, varoluşun manevî iklimine bizzat yaklaşmak, yolumu kendim bulmak istiyordum; böyle bir yolun varlığından kuşku yoktu ama bir yollar karmaşası içinde seçemiyordum onu henüz" (Esed, 2012:79).

Konu din değiştirme olduğunda burada söz edilmeyen pek çok güdü de devreye girmiş olabilir. Böylesi bir değişimde, 'ilahi bir müdahalenin' (James, 2011:155), 'beklentilerin' (Marin ve Gamba, 1993), 'çocukluk dönemi bağlanmalarının' (Kırkpatrick ve Shaver, 1990), 'politik ve dini özneliliğin etkileşiminin' (LaMothe, 2011), 'çeşitli sosyo-ekonomik problemlerin' (Klorman, 2007) vb. etkili olabileceğini belirten araştırmacılar olmuştur. Ancak Esed'in kendi yazılarında belirgin olarak 'ilahi müdahale' hariç sayılanlara benzer bir motivasyonun izlerine rastlamadık. Bu nedenle bu güdüler örneğimize uygun açıklama getirmemektedir. 'ilahi müdahale' meselesine gelince Esed, özellikle 19 yaşında gördüğü bir rüyadan bahsetmektedir (Esed, 2012:222). O rüyada daha o yıllarda Müslüman olacağını işaretinin gösterildiğine inanmaktadır. Aslında rüyanın yorumunu İbn Suud yapmaktadır. Ancak yıllar sonra anılarını yazarken bu durumu hatırlaması ve aktarması kendisinin de yoruma itiraz etmediği şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca rüyasında Müslüman olacağını önceden görmüş olması 'ilahi müdahale' anlamına gelir mi? Bu da tartışmaya açık bir konudur.

Dini Değişimde Gelişimsel Faktörler ve Muhammed Esed'de Yansımaları

İnsan hayatında yapısal değişikliğin meydana gelmesi için önemli olan bazı devreler vardır. Ergenlik de bu devrelerden birisidir. Ergenlik entelektüel ve ahlâkî meselelerin önem kazandığı bir devredir. Din, iş, politika ve sosyal ilişkiler gibi konularda karar verme dönemidir. Din konusunda birçok insan dini önemsememeye, bazı insanlar din ile daha fazla ilgilenmeye, bazıları da bir başka dini seçmeye karar verebilirler. Toplumun dinî ve ideolojik tutarlılığı yetişkinler dünyasını anlamaya çalışan ergen için çok önemlidir. Kendi toplumunun dininden başka bir dine yönelmenin sebeplerinden biri de gencin toplumunun dinî ve ideolojik yapısından tatmin olmamasıdır. Mühtedilerin birçoğu ergenlik devresinde kendi toplumlarında dinin uygulanış şeklini ve çocuklukta kendilerine öğretilen dinî doktrinleri sorguladıklarını, hayatın temel sorularına cevap aradıklarını belirtmişlerdir. Değişken kültür içerisinde belirsiz değerleri olan toplumlarda ahlâkî davranış prensipleri bulmaya çalışmışlardır (Argyle & Beit-Hallahmi, 1975:59; Köse, 1997:48; Erikson, 1968:130). Din değiştirme veya dini değişim üzerine konan Din Psikolojisi araştırmalarının önemli bir kısmı din değiştirenin daha çok gençlik ve ilk yetişkinlik devresinde gerçekleştiği sonucuna ulaşmıştır. Bu araştırmaların ortaya koyduğu bir başka sonuç da olayın

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/6 Spring 2013

genelde ani bir hadise olmadığı dolayısıyla kişinin hayat evrelerinin psiko-sosyal faktörler göz önünde bulundurularak incelenmesi gerektirir (Starbuck, 1911: 224-262; James, 2011:161; Spilka ve diğ., 2003:347).

İnsanoğlu hayatına anlam ve hedef kazandıran belirli bir sisteme muhtaçtır. Ergenlik, kişilerin kendilerini anlamlı ve tutarlı bir sistem içinde yönlendirmeye başladığı devredir. Dinî sistemler de fertlerin kendilerini yönlendirebileceği bir yapıya sahiptirler (Spilka ve diğerleri, 1985: 200). Gelişim psikologları da ergenlik çağında bulunanların, hem soyut düşüncüyü kavrama arzusunda olduklarını hem de her şeyin aklı izahını talep ettiklerini gözlemlemişlerdir (Argyle & Beit-Hallahmi, 1975:182). XX. yüzyılın başlarında dinî değişimi inceleyen Amerikan Psikologları bu tecrübeyi bu nedenle tipik bir ergenlik hadisesi olarak nitelediler. Onlara göre dinî değişim ergenlikteki sosyal ve psikolojik değişikliklerin kaçınılmaz bir parçasıydı. Meselâ Starbuck dinî değişimin ergenlikteki stres ve kriz devresini kısalttığını ve ergeni yetişkinliğe hazırladığını ortaya koymuştu (Starbuck, 1911: 224-262). Ancak günümüzde meydana gelen dinî değişim tecrübeleri XX. yüzyılın başındakiler gibi 14-15 yaşlarında gerçekleşen bir ergenlik hadisesi değildir. Artık ergenlik çağının daha ileriki yaşlara sarkması söz konusudur. Hatta bu süre kişinin okulunu bitirip belli bir meslek edinmesine, yerleşik hayata geçmesine kadar uzayabilir. Bilgi çağının oluşması, insanın değişik fikir, ideoloji ve dinlerin varlığından haberdar olması, kendisini meşgul eden günlük uğraşların artması dinî değişimin mecburen daha ileriki yaşlara bırakılmasına sebep olmaktadır (Köse, 1997:45).

Modern çağın gelişmiş medeniyetinin ortaya koyduğu en önemli sonuç “sosyal ergen” kavramının kapsadığı sürenin uzaması, birçok gencin yetişkinliğin sorumluluklarını düşünme zamanını geciktirmesidir. Yani toplum karmaşık hale geldikçe meslek elde etmek için daha çok okumak ve tecrübe edinmek gerekliliği ortaya çıkmıştır. Erikson bu toplumun gerekli kıldığı ara dönemi insan gelişimindeki bir çeşit psikolojik moratoryum “geciktirme”, olarak tanımlar. Kişi kendisini bekleyen yetişkinlik görevleri karşısındaki kimliğiyle çocuklukta kimliğini öyle bağdaştırmalı ki hem toplumla ilişkilerini yürütebilsin hem de kendi içinde bir süreklilik sağlayabilsin. Bu safhada toplumun kendisine sunduklarını sorgulayıp değerlendirdikten sonra kendi yargılarını ortaya koyup kimliğini kazananlar olduğu gibi bir şeye karar veremeyip kriz devresine giren ve alternatif yönleri değerlendirme gayretiyle kesin bir şeye bağlanamayan kişiler de vardır. İşte bu noktada Erikson un kimlik kavramı ileriki yaşlarda meydana gelen dini değişimi anlamamıza katkıda bulunabilir (Erikson (1968:145; Köse, 1997:54).

Köse (1997) İngiliz mühtediler üzerinde yaptığı araştırmada ihtida öncesi devreler incelendiğinde ihtidanın uzun bir zaman diliminde ferdi şartlarla belirlenen karmaşık ve yavaş bir süreç olduğunu belirtmektedir. Mühtediler 20’li yaşların sonlarında İslâm’ı kabul etmiştir. Bu durumu Köse, Erikson’un kimlik kazanma kavramı dolayısıyla ilk yetişkinlik veya yetişkinlik devresinde dinî değişimle sona erebilen “moratoryum” devresine ve Kohlberg’e dayalı olarak ahlâkî bakış açısının oluşum devresine bağlamaktadır. Çünkü Köse’ye göre bu devrede bu insanlar din meselesini kafalarında dondurdular, kendilerine seküler kimlikler uyarladılar. Fakat belli bir süre sonra ‘hayatın anlamı nedir?’ gibi temel sorularla ilgilendiler, toplumlarının kendilerine sunduğu değerleri sorguladılar ve dinî alternatiflere yöneldiler (Köse, 1997:56). Esed örneğinde de bu durumun benzer şekilde geliştiğini görüyoruz. Esed’in öncelikle içinde bulunduğu Batı kültürünü ve Yahudilik dinini eleştirdiğini ve bunların arayışlarına çözüm sunamadıklarını ifadelerinden anlıyoruz: Esed, sonra Hristiyanlığı (Esed, 2012:186), Psikanalizi (Esed, 2012:81) ve Lao Çe (Esed, 2012:99) felsefesini çözüm yolları olarak araştırdığını ifade etmektedir. Esed’de arayışın izlerini sürekli olarak izlemek mümkün olsa da ilk gençlik yıllarından 22 yaşına kadarki devreyi kısmen moratoryum olarak değerlendirmek de mümkün görünmektedir.

Diğer sosyal ilişkilerle birlikte ailenin de dini gelişiminde etkili olduğu bilinmektedir. Ailedeki huzursuzluklar çocuğun dini tecrübelerinin gelişimini farkında olmadan etkilemektedir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/6 Spring 2013

Batı'daki yeni dini akımlara girenler üzerinde yapılan araştırmalarda bu akımlara kendi ailelerine yabancılaşmış, hayatları düzenli olmayan gençlerin daha çok rağbet ettiklerini ortaya koymaktadır. Yine din değiştirenlerin mutsuz bir çocukluk devresi yaşadıkları, anne ve babanın boşanması gibi kendilerini ruhen etkileyen olaylara şahit oldukları belirtilmiştir (Köse,1997:411, 9). Bu bulguların Esed için geçerli olup olmadığına baktığımızda; kendi yazılarında mutsuz çocukluk deneyimi ve anne babasının boşanmasıyla ilgili herhangi bir bilgiye yer vermemektedir. Aksine hatırlaması bile hoşnutluk veren mutlu bir çocukluk döneminden bahsetmektedir (Esed, 2012:73).

Muhammed Esed'de Dini Değişimin Evreleri

Kişinin dini yaşantısının değişmesiyle ilgili, çok farklı süreçleri anlaşılır hale getirmek amacıyla bir model sunmak faydalı bir yaklaşım olabilir ve Din Psikolojisinde de bu anlamda birçok model geliştirilmiştir. Bu modellerden birisi de Lofland ve Stark'ın yaklaşımıdır. Lofland ve Stark (1965) dini değişimin evrelerini şöyle özetler: 1) İnsan yoğun bir gerilim yaşar ve bu gerilimli durumdan kurtulmak için çeşitli çözüm yolları arar. 2) Gerilimi gidermek ve sorunları çözmek için diğer çözüm yollarının yerine dini çözüm yolları arar. 3) Gerilim yaşayan kişi, sorun çözmede dini yolu tercih eder ama geleneksel dini kurumlar onun gereksinimlerini karşılamada yetersiz kalırsa, insan kendini dini çözüm arayan bir kişi olarak görür. 4) Gireceği gruba hayatının bir dönüm noktasında rastlamalıdır 5) Yeni bir çevreye giren kişi ile yeni edindiği çevre arasında güçlü ve etkili bağlar oluşmalıdır. 6) Yeni dini değişim yaşayan bireyin, başka çevrelerle olan ilişkisi zayıflar ya da tamamen kesilir. 7) Tam bir dini değişim yaşayan insan ile yeni katıldığı grubun üyeleri arasında yoğun bir etkileşim olur.

Lofland ve Stark'ın bu yaklaşımında, birinci aşama insan yoğun bir gerilim yaşadığı ve bireyin de bu gerilimli durumdan kurtulmak için çeşitli çözüm yolları aradığı şeklindeydi. Esed'deki değişimi bu yaklaşımla ele aldığımızda; Esed'in içinde bulunduğu durumdan memnun olmadığı ve arayış içinde olduğu anlaşılmaktadır. Hareketsiz bir akademik kariyerin kendisi için uygun olmadığını, hayatla daha sıkı, daha içli-dışlı bir temas içinde olmak, şeylerin iç düzenine, varoluşun manevî iklimine bizzat yaklaşmak, yolunu kendisinin bulmak istediğini belirtiyordu (Esed, 2012:79). Ona göre insanlar içgüdülerinden, sezgilerinden uzaklaşıyor ve ruhları daralır, yoksullaşıyordu (Esed, 2012:98).

Aynı zamanda Batı kültürünün dine bakışını da onaylamıyordu. Çünkü ona göre Batı artık dini sadece yatıştırıcı bir fon müziğinden ve gerçek hayat üzerinde hiçbir etkisi olmayan ve yaşamın ancak kıyısında dolaşan bir esintiden ibaret görüyordu (Esed, 2012:385). Ayrıca büyük savaşın yıkımından sonra iflâs etmiş, hoşnutsuz, duygusal gerilimler içinde bocalayan, irtifa kaybeden bir Avrupa'da havanın artık pek iyiye gitmediğini düşünüyor ve Batı'nın manevi alandaki Tanrı'yı bırakıp maddi alana yöneldiğini ve 'refah'ı bir Tanrı olarak gördüğünü belirtiyordu (Esed, 2012:98).

Esed bu sorunlar karşısında gerilim hissetmekte ve bu durumdan kurtulmak için çeşitli çözüm yolları aramaktadır. O bunalımlı günlerinde önce, o dönemde Viyana çevresinde bir hayli etkin olan Psikanalizle ilgilenir ancak ona göre Psikanalizin analitik ilkelerinin sağlamlığına diyecek bir şey yoktur ama insan ruhunun olanca esrarını bir dizi nörojenetik tepkiye indirgemeye kalkması rahatsız edicidir. Daha da önemlisi tutarlı, yoğun, iyi ve güzel bir hayat için yeni bir yol göstermiyorlardı (Esed, 2012:81).

Yine 17-18 yaşlarında Lao-Çe²'yi keşfetmesi de bir başka çözüm arayışı olarak düşünülebilir. Başlangıçta Lao-Çe'nin felsefesinden etkilenmiştir. Çünkü orada okuduğu parçalarda "tüm durgunluğu ve berraklığı içinde insan hayatını" görmüştür (Esed, 2012:99). Fakat bir süre

² Lao Çe (Lao Tse, Laoticus), Taoizmin, yaklaşık olarak M.Ö. 604'te doğduğu sanılan kurucusu. Taoizm'in kutsal kitabı *Tao Te Ching* (Yol ve Onun Gücü Klasığı) ona atfedilir (Gündüz, 1998: 232).

sonra bu düşüncenin yeterli olamayacağını hissetmiştir. Çünkü ona göre tek başına öğüt vermenin veya kendilerini hayata açık tutmaları gerektiğini söylemenin insanları yollarından döndürmeye yeteceğini sanmak pek mantıklı görünmemektedir. Ona göre “...*Kalp*te yeni bir imanın doğması, eğerleri ve fakatları hoş görmeyen değerlere yeniden ateşli bir biçimde inanmayı gerektiriyordu: Fakat böyle bir imanın yöneleceği değerler neredeydi?...” (Esed, 2012:101). “...*Batı* toplumu, somut bir inanç hareketi ortaya koymadan, içine gömüldüğü bu moral kargaşadan nasıl kurtulabilirdi?...” (Esed, 2012:186). Esed aslında maddî teknolojik ilerleme idealine bel bağlamış, ‘makinaların çelik kaslarıyla bukağılanmış’ Batı’nın manevi alandaki boşluğu fark edip ruhani değerlere yönelmedikçe; içinde bulunduğu kaostan asla kurtulamayacağını düşünmektedir (Esed, 2012:187).

Dini değişimde ikinci aşama potansiyel olarak dini değişime hazır olan kişi, gerilimi gidermek ve sorunları çözmek için diğer çözüm yolları yerine dini çözüm yolları arar. Esed örneğinde bu aşamayı değerlendirdiğimizde; Esed’in arayışlarına bir çözüm olarak atalarının dininden umut kestiği günlerde, Hıristiyanlıkla ilgilenmeye başladığını görüyoruz. Özellikle Tanrı kavramı açısından “*Allah’ın rahmet ve esirgeyici ilgisini, seçilmiş bir grup insana özgü kılmayan bütün insanlığı O’nun babalık şefkati içinde değerlendiren Hıristiyânî Tanrı kavramını, Eski Ahid’in kavmiyetçi Tanrı kavramından daha üstün gördüğünü*” belirtmektedir. Ancak Hıristiyan dünya görüşünün de ruhla beden, inanç dünyasıyla pratik hayat arasında ayırım yapması sebebiyle Hıristiyanlığın evrenselci yaklaşımıyla bağdaşmadığını düşünmektedir (Esed, 2012:186).

Üçüncü aşamada gerilim yaşayan kişi, sorun çözmede dini yolu tercih eder ama geleneksel dini kurumlar onun gereksinimlerini karşılamada yetersiz kalırsa, insan kendini dini çözüm arayan bir kişi olarak görür. Aslında kendi dinini ve içinde bulunduğu kültürü eleştirmesi sonra Hıristiyanlıkla ilgilenmesi ve Hıristiyanlığı araştırması ve sonunda bunları çeşitli açılardan yetersiz bulması bu bağlamda değerlendirilebilir. Dördüncü aşamada olası bir dini değişime hazır olan kişi, hayatta bazı dönüm noktalarında olabilir ve tam bu noktada dini hareketlerle karşılaşabilir. Burada kişinin hayatında süregelen bazı eylemler biter, onların yerine bazı yeni eylemler başlar. Bu aşamayı Esed açısından değerlendirdiğimizde, dayısını ziyaret etmek amacıyla çıktığı Kudüs yolculuğunun dönüm noktası olduğunu düşünebiliriz. Çünkü İslam dünyasıyla tanışma serüveni bu yolculukla başlamıştır. İslam dünyasında geçirdiği o yılların İslam’ı kabul etmesi için uygun bir ortam ve deneyim sağladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca gezdiği ve gördüğü yerlerde karşılaştığı kişiler ve olaylar da üzerinde derin izler bırakmıştır. Aşağıdaki ifadeler bu durumu yansıtmaktadır: “...*Araplarda, farkında olmaksızın öteden beri arayıp durduğum şeyi; hayatın küllî problemlerine yaklaşmaktaki duygusal aydınlığı, açıklığı ve sadeliği, deyim yerindeyse, duyarak yaşamanın üstün ferasetini, sağduyusunu bulmuştum...*” (Esed, 2012:133).

Beşinci aşamada dini değişim yaşayan kişi, yeni bir çevreye girer ve bu kişi ile yeni edindiği çevre arasında güçlü ve etkili bağlar oluşur. İnsan, böyle bir ortamda yakınlık ve birlik-beraberlik duyguları hissedebilir. Esed, İslam’ı öğrenip onu bir yaşama yolu olarak benimsediği zaman, bütün arayışlarının son bulduğunu ve aynı inancı paylaşan öteki insanların hayatlarına girme ve izleme isteğinin oluştuğunu (Esed, 2012:425), ilk gençlik ülküsünün, yani belli bir fikrî yörüngeye bağlı olmak, bir kardeşler topluluğunun parçası olmak arzusunun gerçekleştiğini (Esed, 2012:448) ifade etmektedir. Altıncı aşamada yeni dini değişim yaşayan bireyin, başka çevrelerle olan ilişkisi zayıflar ya da tamamen kesilir. Esed’in aşağıdaki satırları Müslüman olduktan sonra babasının tepkisini yansıtmaktadır: “...*Müslüman olduğumu yazdığım zaman, babam mektubuma cevap bile vermedi. Birkaç ay sonra kız kardeşim, mektubunda babamın beni ölmüş olarak kabul ettiğini yazıyordu...*” (Esed, 2012:405). Esed’in yalnızca ailesiyle olan ilişkisi kesilmemişti ayrıca kendisi de yetiştirdiği kültüre karşı yabancılaşma hissediyordu: “...*Avrupa artık ötelede kalmış, unutulmuşluğun sisleri arasına gömülmüştü hemen hemen...*” (Esed, 2012:448).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/6 Spring 2013

Yedinci aşamada tam bir dini değişim yaşayan insan ile yeni katıldığı grubun üyeleri arasında yoğun bir etkileşim olur. Öyle ki, kişi kendisini yeni girdiği grubun özellikleri ile yoğurur: Esed'in şu ifadelerinde İslam toplumuyla nasıl bütünleştiğinin izlerini görebiliyoruz: “...Benim başka bir yolum olmadı ki zaten nice yıllar fark etmedim bunu ama her seferinde Mekke nihai menzirim oldu benim... İslâm kardeşliğinin beni doğduğum günden beri beklemekte olduğunu artık biliyordum, onunla kucaklaşmaya hazırdım... Gariptir ki ...bir Müslüman olarak Müslümanlar arasında tattığım ilk şey, böyle bir kardeşlik oldu...” (Esed, 2012:448)... Benim için İslâm bir yoldu, üzerinde sonsuza kadar yürünecek bir yol. Bir son ya da bir durak değil...” (Esed, 2012:425). Bu düşüncelerle yardım amacıyla İtalyanlara karşı savaşan Ömer el Muhtarla savaş ortamında gizlice görüşmeye gitmesi İslam toplumuyla ne kadar bütünleştiğinin iyi bir örneğini yansıtır. Hatta bu görevi bir ibadet sayar: “...Onlara bu çetin ve zorlu mücadelelerinde yardım etme, sonucu ne olursa olsun benim için bir görev, namaz gibi terk edilmez bir ibadetti...” (Esed, 2012:426).

Bir başka süreç modelinde ise dört unsur, sürecin safhaları olarak belirlenmiştir (Köse 2004): 1) Ortam: Din değiştirmeyi kolaylaştırıcı bir ortamın olması gerekir. 2) Hızlandırıcı olaylar: Kişiyi din değiştirmeye sürükleyen duygusal ya da entelektüel belirtiler olması gerekir. 3) Destekleyici eylemler: Kişi kendisini yeni alternatifle buluşturanların katkılarıyla bazı eylemlerde bulunmalıdır. Yeni alternatifte halen mensup kişilerle pozitif ilişkiler gerçekleştirmelidir. 4) Katılım ve bağlanma: Son evrede kişi artık kendisini yeni alternatifini benimsemiş ve ona bağlanmış hissetmelidir.

Esed açısından bu unsurları değerlendirdiğimiz de ise dayısını ziyaret etmek amacıyla Kudüs'e yaptığı yolculukla başlayan, İslam dünyasıyla tanışma serüveni Arabistan yarımadasını ve Ortadoğu'yu dolaşmasıyla devam etmiştir. İslam dünyasında geçirdiği o yılların İslam'ı kabul etmesi için uygun bir ortam sağladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca gezdiği ve gördüğü yerlerde karşılaştığı kişiler ve olaylar da destekleyici unsurlar içermektedir. Yine onun gençlik yıllarında yaşadığı sorgulamaları ve arayışları, onu din değiştirmeye sürükleyen duygusal ya da entelektüel belirtiler olarak görebiliriz. Müslüman olduktan sonra İslam toplumu içinde aktif görevler alması, Müslümanlarla olumlu ilişkiler içinde olduğunu ve inandığı değerlere bağlı olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Dini değişimin psikolojik evreleriyle ilgili bir başka sınıflamayı Clark'da (1961) görüyoruz. Clark değişimi üç aşamada ele alır: 1) Huzursuzluk Evresi: Huzursuzluk, suçluluk duygusunu temsil eden eksiklik ve değersizlik duygusundan kaynaklanır. Dini değişim bir anlamda, bu değersizlik ve eksiklik duygusuna karşı koyma olarak yorumlanabilir. Esed'in gençlik yıllarını anlatırken; “...O başıboş, bulanık gençlik günlerinde...” (Esed, 2012:81), “...İçgüdülerimizden, sezgilerimizden ne kadar uzaklaştığımızı; ruhlarımızın nasıl daralıp, yoksullaştığını görüyordum...” (Esed, 2012:98) gibi ifadelerinden huzursuzluk içinde olduğu ve bu huzursuzluğu kendi kültürü içinde çözemeyeceğini düşündüğü anlaşılıyor. Belki de bu nedenle Hristiyanlığı (Esed, 2012:186), Psikanalizi (Esed, 2012:81) ve Lao Çe (Esed, 2012:99) felsefesini araştırmış ama buralarda çözümün olmadığı kanaatine varmıştır. Bu denemeleri ona geçici heyecanlar verse de gerçek bir çözüm sunmadığı anlaşılmaktadır.

2) Değişim Evresi: Bu evrede yeterli bir uyarıcı ile ya da uyarıcı olmaksızın ani ve büyük bir aydınlanma duygusu oluşur. İnsan, sorunlarının çözüleceğini hissetmeye başlar. Birey, duygu yayılmasına ve dalgalanmasına eşlik eden bedensel değişiklikler de hisseder. Değişim evresini Esed'de Kudüs yolculuğuyla başlatmak uygun görünmektedir. Kendi ifadelerinde bu durumu şu şekilde aktarmaktadır: “...ve sonra, 1922 yılının bir bahar gününde, dayım Dorian'den mektup aldım. O gün biri kalkıp da bana İslâm dünyasıyla kuracağım bu ilk tanışıklığın bir tatil deneyimi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/6 Spring 2013

olmanın ötesine geçerek, gerçekte hayatımın dönüm noktası olacağını söyleseydi, bu akıl almaz düşünceye gülerdim doğrusu...” (Esed, 2012:102).

Bu yolculuk ve sonrasında yaşadığı olaylar ona aradığı cevapların önce Arap kültüründe olduğunu düşündürür. Daha sonra ise aradığının bu kültüre kaynaklık eden İslam dininde olduğunu hisseder. Yol arkadaşı Zeyd'in bir diyalog da “..Önce Arapları sevdi; sonra da onların dinlerini..” ifadesi bu durumu özetlemektedir. Kendi ifadelerine dönecek olursak; “... Araplarda, farkında olmaksızın öteden beri arayıp durduğum şeyi; hayatın küllî problemlerine yaklaşmaktaki duygusal aydınlığı, açıklığı ve sadeliği, deyim yerindeyse, duyarak yaşamının üstün ferasetini, sağduyusunu bulmuştum...” (Esed, 2012:133).

Başlangıçta Arapların politik amaçlarına, Arap hayatının dış görünüşüne ve bu halkta fark ettiği duygusal güvene karşı duyduğu sempati, giderek farkında olmadan kişisel bir arayış duyarlığına dönüşmüştür ve sonra da Arap tarihi, Arap kültürü ve dini üzerinde yoğun bir okuma çabasına girişmiştir (Esed, 2012:134.)

3) Duyguların zayıflama evresi: Bu evrede, yoğun duygular zayıflamaya başlar ve dini değişim yaşayan birey; barış duygusu, özgürlük ve içsel bir uyuma ulaşır. O, artık Tanrıyla bir olduğunu, günahlarının bağışlandığını, sorunlarının çözüldüğünü ve güçlükleri aştığını düşünür (Clark, 1961:193-195). Esed'in aşağıdaki ifadelerinde İslam'ı kabul ettikten sonra bu durumu yaşadığı anlaşılmaktadır: “...İslam'ı öğrenip de onu bir yaşama yolu olarak benimsediğim zaman bütün sorularımın, bütün arayışlarımın son bulduğunu düşünüyordum...” (Esed, 2012:425), “...İlk gençliğimin ülküsü, belli bir fikrî yörengeye bağlı olmak, bir kardeşler topluluğunun parçası olmak arzusu gerçekleşmişti” (Esed, 2012:448.), “...ve belki de bütün arayışların sonuydu bu...” (Esed, 2012:475).

Batson ve Ventis (1982:84) ise kişinin kendisine dert edindiği problemi çözmenin, neticede yaşadığı dinî tecrübenin anlaşılması için bir model görevi üstleneceğini söyleyerek dinî arayış konusunda problem çözmenin dört safhasını belirlemiştirlerdir: 1) Kişi elinde bulunan mevcut sistemi kullanarak başarısız teşebbüslerde bulunur. Esed'in Hristiyanlığı (Esed, 2012:186), Psikanalizi (Esed, 2012:81) ve Lao Çe (Esed, 2012:99) felsefesini araştırmasını bu bağlamda değerlendirebiliriz. 2) Bu başarısızlık karşısında aktif araştırmadan vazgeçer. Esed'in 20li yaşlarından Kudüs yolculuğuna kadarki kısmı bu bağlamda değerlendirmek mümkün görünse de aslında Esed'de sürekli bir arayışın izlerini de görmek mümkün görünmektedir. 3) Daha sonra problemine farklı bir bakış açısı ve çözüm sunan yeni bir görüşle karşılaşır. Esed'in İslam dünyasıyla tanışmasını bu şekilde değerlendirebiliriz. 4) Bu yeni görüşü dener ve doğruluğundan emin olur. Özellikle Esed'in “İslam acaba gerçekten Allah'ın (c.c) mesajı mı yoksa büyük fakat ölümlü bir bilgenin öğretisi mi?” (Esed, 2012:401) sorgulamasının uzun süre devam ettiği ve nihayetinde metroda gördüğü insanların Kur'an tarafından betimlendiğini görünce ikna olarak Müslüman olduğunu görüyoruz (Esed, 2012:402).

Köse (1997:98), Müslüman olan İngilizler üzerinde yaptığı araştırma neticesinde dini değişim evreleriyle ilgili yaklaşımları tartıştıktan sonra batılı beyaz ırktan mühtediler için üç safhalı bir din değiştirme süreç modeli önerir: 1) Fert ilk planda ailesinin veya toplumun kendisine sunduğu din veya değerleri kendi fikir ve yaşantısına uygun bulmaz. Sonuçta yıllar sürececek olan bir moratoryum (geciktirme) devresine girerek dinî konuları bir çeşit uykuya bırakır. Bu devrenin sonunda kişi hâlâ toplumdan hoşnutsuzdur ve kendisini dinine sadece ismen (nominal) bağlı görür. Esed örneğinde de bu durumun benzer şekilde geliştiğini görüyoruz. Esed'in öncelikle içinde bulunduğu Batı kültürünü ve Yahudilik dinini eleştirdiğini ve bunların arayışlarına çözüm sunamadıklarını ifadelerinden anlıyoruz: “...bana öyle geliyordu ki, Eski Ahid'in ve Talmud'un Rabbi ona ibadet edenlerin, ibadet kastıyla yaptıkları ritüellerle fazlasıyla törensel bir Tanrı haline sokulmuştu ve bana öyle geliyor ki Talmud'un Tanrısı, tuhaf bir biçimde sadece bir tek kavmin, sadece- İbranilerin kaderiyle ilgileniyordu...” (Esed,2012:77). İçinde yaşadığı Batı kültürünü de şu

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/6 Spring 2013

cümlelerle eleştiriyordu: “...Gençliğime rağmen, Büyük Savaş'ın yıkımından sonra iflâs etmiş; hoşnutsuz, duygusal gerilimler içinde bocalayan, irtifa kaybeden bir Avrupa'da havanın artık pek iyiye gitmediğini fark ediyordum. Batı'nın şimdiki tanrısı manevî alanda yer tutmuyordu artık; refah'tu bu yeni tanrının ismi...” (Esed, 2012:98). Esed, sonra Hristiyanlığı (Esed, 2012:186), Psikanalizi (Esed, 2012:81) ve Lao Çe (Esed, 2012:99) felsefesini çözüm yolları olarak araştırdığını ifade etmektedir. Esed'de arayışın izlerini sürekli olarak izlemek mümkün olsa da ilk gençlik yıllarından 22 yaşına kadarki devreyi kısmen moratoryum olarak değerlendirmek de mümkün görünmektedir.

2) Bu ikinci safhada kişinin kendisine yakın olan bir Müslümanla herhangi bir şekilde teması olması gerekir, çünkü İslam'ı gayrimüslimlere tanıtan genelde Müslüman fertlerdir. Esed'de bu aşamanın Kudüs yolculuğuyla başladığını görüyoruz. Bu yolculukla Müslümanlarla arasında duygusal bağların oluşmaya başladığını görüyoruz. Arkadaşlık, dostluk gibi sosyal ilişkilerle başlayan bu ilişkiler onların dinini ve kültürünü öğrenmeye doğru yol almıştır. Zamanla İslam'ın doğruluğunu sorgulamaya başladığını ve araştırmalar yaptığını da görüyoruz. Zaten kendisi bu işin anlama meselesi olmadığını, inanma ve ikna olma meselesi olduğunu ifade etmektedir (Esed, 2012:389).

Esed'in İslam'a girişinde İslam kültüründeki paylaşma duygusu (Esed, 2012:114) gibi toplumsal nedenlerin yanında ibadetlerin içsel bütünlük içinde icra edilmesi (Esed, 2012:119), İslam dininin hayatı bütünüyle kuşatması ve bir hayat tarzı olması (Esed, 2012:169), İslam'da ilk günah düşüncesinin olmaması ve insana sadece çalıştığına verilecek olması (Esed, 2012:170), ruh ve beden ayrımı gibi düalizmin olmaması, kişisel kurtuluştan ziyade bütün toplumsal koşulların manevi gelişiminin hedeflenmesi (Esed, 2012:170), belli bir kavimden yana tercih koymaması vb. gibi teolojik nedenler de önemli rol oynamıştır.

3) Kişi bir hazırlık devresi geçirir. Kendisini mühtedi olarak ilân etmeden önce yavaş yavaş bazı ibadetleri, İslâm'ın hayat şeklini öğrenerek mühtedi rolünü üstlenmeye başlar. İslâm'ın kendisine uygunluğunu ve kendisinin İslâm'a uyup uyamayacağını bu son devrede dener. Akli ve kalbi tam anlamıyla tatmin olduktan sonra ihtidasını ilân eder. Esed'in İslam coğrafyasında geçirdiği yılları bu bağlamda görmemiz mümkündür. Aslında İslam kültürüyle karşılaştığı andan itibaren öteden beri düşündüğü problemlere çözüm ürettiğini ve aradığının burada olduğunu fark ediyor ancak İslam'ı kabul etmesi uzun sayılabilecek bir zamanı kapsıyor. Bu tereddütlü yıllar boyunca İslam'ın pek çok olumlu uygulamasına, toplumdaki yansımalarına ve ibadetlerine şahitlik ediyor ve neticede İslam'ı kabul ediyor. Kendi ifadeleriyle bu durumu şu şekilde betimliyor: “...Her geçen gün yeni etkiler, yeni izlenimlerle sarsılıyor, her geçen gün içimde yeni soruların uyandığını ve bunlara çevremde yeni cevapların karşılık verdiğini hissediyordum... İslam'ı öğrendikçe öteden beri tanıdığım ama farkında olmadığım bir gerçeğin yavaş yavaş su yüzüne çıktığını ve giderek pekiştğini hissediyordum...” (Esed, 2012:261).

Dine dönüş ve din değiştirmenin gelişim safhalarını Hökelekli (2005:303-311) ise kanaat ve bunalım safhası, arayış, araştırma ve karşılaştırma safhası, karar verme ve teslim olma safhası ve sonuç safhası olmak üzere dört evrede ele almıştır. Rambo (1993; Rambo ve Bauman, 2012) da dini değişimin evreleriyle ilgili; bağlam, bunalım, arayış, karşılaşma, etkileşim, bağlılık ve sonuç şeklinde sıraladığı ve sistematik bir evre modeli olarak isimlendirdiği yedi aşamalı bir süreçten söz eder ve çalışmalarını bu evrelere göre şekillendirir. Esed örneğinde de bu süreç modelleriyle paralellikler kurmak mümkün görünmektedir. Ancak hem Lofland ve Stark'ın modelinde hem de Clark'ın modelinde, Rambo ve Hökelekli'nin yaklaşımındaki benzer evreler kaynaştırılabilir görüldüğünden alıntı tekrarına yer vermemek için evrelerin ayrıntılarına inilmemiştir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/6 Spring 2013

Muhammed Esed'de Dini Değişimin Motifleri

Burada motiften kasıt kişinin yeni bir dini seçerken dine gidiş yolları veya kalıplarıdır. Lofland ve Skonovd (1981) dindarlaşma ya da din değiştirme üzerine yapılan araştırmaları değerlendirerek altı motif (tip) belirlemişlerdir: 1) Entelektüel: Kişi, din değiştirmede alternatif dinleri, ideolojileri ve onların hayat şekillerini araştırma, kitap okuma, televizyon seyretme, derslere katılma vb. yollarla tanır. 2) Mistik: Kişi, kendisini derinden etkileyen ve diğer kişiye aktarması mümkün olmayan bir mistik tecrübe ile dindarlaşır veya dini tecrübe yaşamayı dener. 3) Herhangi bir nedenle dinsel değişime hazır olan kişi, nasıl olduğunu ve getirilerini görmek için dinsel bir etkinliğe katılır ve sonra onu benimser. 4) Duygusal: Kişi, dini grup üyeliğine bağlı olanların davranışlarından ve sıcaklığından etkilenecek dindarlaşır veya din değiştirir. 5) Yeniden uyanış: Kişi, dindar bir kişi veya grup tarafından dini duyguları harekete geçirildiği zaman, o andaki dini duyguların tesiriyle dindarlaşmaya veya din değiştirmeye karar verir. 6) Cebri: Kişi, 'beyin yıkama' gibi zorlama bir yöntemle din değiştirir. Fakat bu çok nadiren ve özel durumlarda görülmektedir.

Burada özellikle entelektüel ve duygusal nedenlerin Esed'in ihtidasında etkili olduğu ifade edilebilir. İlk gençlik yıllarından itibaren çeşitli entelektüel sorunlarla uğraştığı, farklı din ve ideolojileri araştırdığını görüyoruz (Esed, 2012:81,99,186). İslam dünyasıyla karşılaştığı andan itibaren de yani Kudüs yolculuğundan sonra hem Müslümanlarla hem de onların kültürleriyle duygusal bağlar geliştirdiğini anlıyoruz. İslam kültüründeki paylaşma geleneğinden, huşu içinde kılınan namazdan ve Müslümanların içsel bütünlüklerinden etkilendiğini ifade etmektedir (Esed, 2012:113,120). Aşağıdaki satırları bu içsel bütünlüğü yakaladığının izlerini taşımaktadır: “...Araplarda, farkında olmaksızın öteden beri arayıp durduğum şeyi; hayatın küllî problemlerine yaklaşmaktaki duygusal aydınlığı, açıklığı ve sadeliği, deyim yerindeyse, duyarak yaşamanın üstün ferasetini, sağduyusunu bulmuştum...” (Esed, 2012:133).

Mistik motifle din değiştirme meselesine gelince İslam'a geçişlerde mistik tecrübe önemli rol oynamasına rağmen (Tahralı, 1985; Köse, 1997:86), Esed'in ihtidasında etkili olmamıştır. Hatta Esed mistisizmiyle ilgili pek olumlu fikirlere de sahip değildir. Ona göre peygamberin mesajında imana götüren biricik yol olarak, akıl ve sağduyu yolu gösteriliyordu (Esed, 2012:260,391).

Dini değişimi din değiştirenin rolü üzerinden ele alacak olursak, din değiştirme olayına karşı iki temel yaklaşımın sergilendiği görülür. Bunlar *pasivist* ve *aktivist* yaklaşımlardır (Köse, 2004:412; Spilka ve diğ., 2003:355). Bu yaklaşımların daha çok sosyal gruplar aracılığıyla din değiştirme olgusunu açıkladığını göz önüne almamız gerekir. Pasivist görüş: Din değiştirmede asıl rolü kişinin hayattaki tecrübeleriyle oluşan motivasyonel-faktörlerin oynadığını savunanlar, kişiye pasif bir rol yükleyerek, bazı olaylarla istikrarı kaybolan kişi ile dini grupların sosyal ilişkileri sonucunda din değiştirmenin gerçekleştiğini savunurlar. Onlara göre gruplar kişinin bu durumundan yararlanmaktadırlar. Psikoloji ve sosyoloji literatüründe din değiştirmeye geleneksel bakış açısı genelde böyle olmuştur ve yeni dini hareketler yayılma devrelerinde hep bu yaklaşımla incelenmişlerdir. Esed örneğinde bu durumun kısmen açıklayıcı olduğunu belirtebiliriz. Aşağıdaki ifadelerde içinde bulunduğu zeitgeistin, kendisini arayış ve bunalıma sürüklediğini belirtmektedir: “...1914-1918 yılları arasında olup bitenlerin yol açtığı korkunç sarsıntı içinde pörsüyük dağılmış ve boşluğunu dolduracak yeterlikte herhangi bir değerler dizgesi de ufukta belirmemişti henüz...” (Esed, 2012:79). “... Bana öyle geliyor ki bütün bu olup biten aslında bir gel-git haliydi; insanın yukarı doğru doğru sürekli yol aldığı yolundaki dünyanın teselli edici, rahatlatıcı inancıyla, Spengler'in o acı düş kırıklığı, Nietzsche'nin moral rölativizmi ve nihayet psikanalizle beslenen ruhsal nihilizm arasında bir sarkaç gibi sallanıp duran Batılı kafanın trajik gel-gitleriydi bunlar...” (Esed, 2012:82). “... 20'lerin o ilk yılları Orta Avrupa'da zoraki iyimserlikle el ele manevî bir boşluk; insanın geleceğine ilişkin umutsuzluktan beslenen ve gittikçe büyüyen bulanık, sinirli bir rölativizm baş göstermişti...” (Esed, 2012:97).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/6 Spring 2013

Aktivist görüş: Bunun karşısında yer alan ve aktivist yaklaşım ise din değiştirmeyi kişiyi etkileyen sosyal, psikolojik ve benzeri şartlardan ziyade kişi açısından bir başarı olarak görür. Aktivist yaklaşım gerek felsefi manada bir "anlam" arayışı içerisinde olsun, gerekse kendine sıkıntı veren sosyal, psikolojik ortamlardan kurtuluş yolu arayan, kişiyi kendisini tatmin edecek bir hayat tarzı bulma gayreti içinde görür. Esed örneğinde bu yaklaşımın daha tanımlayıcı olduğunu belirtmemiz gerekir. Çünkü Esed ilk gençlik yıllarından beri sürekli bir arayışın ve sorgulamanın içindedir. Bütün bu arayışları neticesinde bazı alternatif düşünceleri ve dinleri araştırdığını ve nihayetinde Müslüman olduğunu anlıyoruz. Ama yine de onun din değiştirmesinde sosyal nedenlerin de etkisi göz önüne alınması gerekir. Çünkü İslam dini ve kültürüyle tanışması İslam coğrafyasına yaptığı gezilerle ve tanıştığı Müslümanlar aracılığıyla gerçekleşmiştir.

Zaman süreci bakımından din değiştirme olgusunu değerlendirmemiz gerekirse; din değiştirme veya dini değişim üzerine ortaya konan psikoloji literatürünün büyük bir kısmı din değiştirmenin genelde ani bir hadise olmadığını, dolayısıyla hadisenin incelenmesinde kişinin hayat evrelerinin ele alınarak psiko-sosyal faktörlerin göz önünde bulundurulması gerektiğini savunur (Köse, 1997:35; Hökelekli, 2005:293; Spilka ve diğ., 2003:355). Din değiştirme eylemi ender de olsa çok kısa sürede gerçekleşebilir fakat çoğunlukla uzun bir zaman sürecinde oluşur. Ender görülen bazı din değiştirme eylemine Hıristiyan dünyadan Aziz Pavlus, İslam dünyasında ise Hz. Ömer örnek gösterilir. Bunların din değiştirme eylemlerinde bile dışarıdan gözlenmesi de iç dünyalarında bir kuluçka döneminin yaşandığı öne sürülebilir.

Ani ve yavaş gerçekleşen din değiştirme eylemleri doğaları itibarıyla şu farklılıkları arz ederler. Ani din değiştirme; duygusaldır, rasyonel değildir, kişi pasiftir, harici etki altındadır, dramatik (çarpıcı) bir benlik değişimi söz konusudur, önce inanç, sonra davranış değişimi gelir, günahtan ve hatadan kurtulmuş olma duygusu baskındır, sert bir teoloji anlayışı vardır. Yavaş din değiştirme ise rasyoneldir, duygusal değildir, kişi aktif, arayıcı ve seçicidir. Kendini gerçekleştirme söz konusudur, önce davranış, sonra inanç değişimi gelir, anlam ve amaç arayışı söz konusudur, yumuşak bir teoloji anlayışı vardır (Kayıklık, 2005:12; Köse, 2004:416).

Paloutzian bu dini değişim tiplerini karşılaştırarak şu sonuçlara ulaşır: 1) Yavaş yavaş ortaya çıkan dini değişimde entelektüel etkenler, ani dini değişimde duygusal etkenler önemli rol oynar. 2) Bu değişimler kişilik bakımından farklı özelliklerdeki kişilerde görülebilir. Kişilik bakımından daha duygusal ve patlamaya hazır kişiler, ani dini değişime eğilimli olabilir. Karar verme konusunda ince eleyip sık dokuyan kişilik tipi ise yavaş yavaş ortaya çıkan dini değişime daha yatkın olarak değerlendirilebilir. 3) Paloutzian, Scobie'ye dayanarak üçüncü bir fark üzerinde durur. Ona göre bu üç tipin özellikle dini değişim aşamasında dini eylem, ilgi ya da inançlarının yoğunluğunda farklılıklar vardır. Ani dini değişim yaşayanlar, dini değişim sırasında dini eylemlerini üst düzeylere çıkarabilirler. Ama bir süre sonra zayıflarlar, yavaş yavaş değişenler de dini eylemlerini artırır ama bu artma ani dini değişim yaşayanlarıki kadar olmaz (Paloutzian, 1996: 148; Kayıklık, 2005:13).

Esed örneğini bu açıdan değerlendirdiğimizde yavaş din değiştirme özelliklerini taşıdığını belirtmemiz gerekir. Bir kere Müslüman olma süreci zaman açısından üç-dört yılı kapsadığını görüyoruz. Ondaki değişiklikler zaman zaman duygusal nitelikler gösterse de rasyonel temelli olduğunu, aktif, arayıcı ve seçici olduğunu, sürekli karşılaştırmalar yaptığını görüyoruz. Ayrıca inandığı yeni dinin anlam arayışına cevap olduğunu da anlıyoruz. Aşağıdaki cümleleri bu durumu özetlemektedir: "...İşte böyle yavaş yavaş kendini gösterdi bana İslâm, bir kıvılcım, sonra bir kıvılcım daha, sonra bir sohbet, bir kitap ve bir gözlem.... ve nasıl bir değişim geçirdiğimin hemen hiç farkında olmadan... öyle adım adım..." (Esed, 2012:260). Bir başka satırında yine bu durumu betimlemektedir: "... İslâm bana, geceleyin eve gürültü patırtı çıkarmadan, gizlice giren bir hırsız gibi geldi; bir farkla ki, artık çıkmamak üzere girmişti içeri o. Fakat bunu, yani sonunda Müslüman

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/6 Spring 2013

olacağı, anlamam yıllar sürdü..." (Esed, 2012:261). Bu cümlelerden de anlaşıldığı kadarıyla zaman açısından değerlendirildiğinde Esed'de dini değişim yavaş din değiştirme özelliği taşımaktadır.

Sonuç

Çalışma boyunca Muhammed Esed'deki dini değişim, dini değişim modelleri açısından ele alınmıştır. İlk olarak dini değişimindeki psikolojik güdüler değerlendirilmiş ve Esed'in ilk gençlik yıllarından itibaren varoluşu anlama isteğinin ve zihinsel tatmin ihtiyacının belirgin olduğu görülmüştür. Alanyazınla belirtildiği gibi, din değiştirme tecrübesi din değiştirenlerin çoğu için bir anlam arayışının neticesidir ve bu durumun Esed için de geçerli olduğu ifade edilebilir. Ayrıca alanyazında din değiştirenlerin mutsuz bir çocukluk devresi yaşadıkları, anne ve babanın boşanması gibi kendilerini ruhen etkileyen olaylara şahit oldukları da belirtilmiştir. Ancak Esed için bu bulguların geçerli olmadığını görüyoruz. Kendi yazılarında mutsuz çocukluk deneyimi ve anne babasının boşanmasıyla ilgili herhangi bir bilgiye yer vermemektedir. Aksine hatırlaması bile hoşnutluk veren mutlu bir çocukluk döneminden bahsetmektedir.

Esed'deki dini değişim yabancılaşma ve yoksunluk kuramları açısından değerlendirildiğinde; kendi dinini, kültürünü ve yaşadığı toplumu eleştirmesi onun farklılaşma ve ahlaki yoksunluk içinde olduğunun ipuçlarını vermektedir. Toplumdaki ve kendi hayatındaki muğlaklıklardan hoşnut kalmayarak, 'hayatın evrensel anlamı' ve 'neyin doğru, neyin yanlış' olduğu sorularına cevaplar aramıştır. Öncelikle içinde bulunduğu Batı kültürünü ve Yahudilik dinini eleştirmiş, bunların arayışlarına çözüm sunmadığını düşünmüştür. Kendi özel hayatında yaşadığı bazı tecrübeler neticesinde manevî ihtiyaçlarının olduğunu hissetmiş ve bu ihtiyacını kabul ettiği yeni dinle giderebileceğine inanmıştır. Daha sonra Hristiyanlığı, Psikanalizi ve Lao Çe felsefesini çözüm yolları olarak araştırmıştır.

Esed'in dayısını ziyaret etmek amacıyla Kudüs'e yaptığı yolculukla başlayan, İslam dünyasıyla tanışma serüveni Arabistan yarımadasını ve Ortadoğu'yu dolaşmasıyla devam etmiştir. İslam dünyasında geçirdiği o yılların İslam'ı kabul etmesi için uygun bir ortam sağladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca gezdiği ve gördüğü yerlerde karşılaştığı kişiler ve olaylar da destekleyici unsurlar içermektedir. Yine onun gençlik yıllarında yaşadığı sorgulamaları ve arayışları, onu din değiştirmeye sürükleyen duygusal ya da entelektüel belirtiler olarak görebiliriz. Bu yolculuk ve sonrasında yaşadığı olaylar ona aradığı cevapların önce Arap kültüründe olduğunu düşündürür. Daha sonra ise aradığının bu kültüre kaynaklık eden İslam dininde olduğunu hisseder. Yol arkadaşı Zeyd'in bir diyalog da "Önce Arapları sevdi; sonra da onların dinlerini" ifadesi bu durumu özetlemektedir. Başlangıçta Arapların politik amaçlarına, Arap hayatının dış görünüşüne ve bu halkta fark ettiği duygusal güvene karşı duyduğu sempati; giderek farkında olmadan kişisel bir arayış duyarlığına dönüşmüştür ve sonra da Arap tarihi, Arap kültürü ve dini üzerinde yoğun bir okuma çabasına girişmiştir. Özellikle Esed'in "İslam acaba gerçekten Allah'ın (c.c) mesajı mı yoksa büyük fakat ölümlü bir bilgenin öğretisi mi?" sorgulaması uzun süre devam etmiş ve nihayetinde metroda gördüğü insanların Kur'an tarafından betimlendiğini hissedince ikna olmuş ve Müslüman olmaya karar vermiştir. Bu arayışları neticesinde İslam'ı kabul etmiş, bir aidiyet ve kabul edilme duygusu, kendisini köklü olarak yeniden düzenleme imkânı ve kozmik bir kimlik kazandığını belirtmiştir. Esed İslam'ı kabul etmekle bütün arayışlarının bittiğini, belli bir fikrî yörüngeye bağlı olmak ve bir kardeşler topluluğunun parçası olmak arzusunun gerçekleştiğini hissetmiştir. Ayrıca İslam toplumu içinde aktif görevler alması, Müslümanlarla olumlu ilişkiler içinde olduğu ve inandığı değerlere bağlandığı şeklinde yorumlanabilir.

Dini değişimin evreleri açısından Esed incelendiğinde Lofland ve Stark'ın modeliyle önemli oranda paralellik arz ettiği ifade edilebilir. Esed'in de modeldeki gibi öncelikle yoğun bir gerilim yaşadığı ve bu gerilimli durumdan kurtulmak için çeşitli çözüm yolları aradığı görülmektedir. Sonra gerilimi gidermek ve sorunları çözmek için diğer çözüm yollarının yerine,

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/6 Spring 2013

dini çözüm yolları aramıştır. Gerilim yaşayan kişi olarak sorun çözmede dini yolu tercih etmiş ama geleneksel dini kurumlar onun gereksinimlerini karşılamada yetersiz kalmışlardır. İslam kültürüyle karşılaşmış ve İslam toplumuyla güçlü ve etkili bağlar oluşturmuştur. Eski kültürü ve ailesiyle olan ilişkisi zayıflamış hatta kesilmiştir.

Lofland ve Skonovd'un yaklaşımları çerçevesinde Muhammed Esed'de dini değişimin tiplerini değerlendirdiğimizde; özellikle entelektüel ve duygusal nedenlerin Esed'in dini değişiminde etkili olduğu ifade edilebilir. İlk gençlik yıllarından itibaren çeşitli entelektüel sorunlarla uğraştığı, farklı din ve ideolojileri araştırdığını görüyoruz. İslam dünyasıyla karşılaştığı andan itibaren de yani Kudüs yolculuğundan sonra hem Müslümanlarla hem de onların kültürleriyle duygusal bağlar geliştirdiğini anlıyoruz. İslam kültüründeki paylaşma geleneğinden, huşu içinde kılınan namazdan ve Müslümanların içsel bütünlüklerinden etkilendiğini ifade etmektedir.

Dini değişimi, din değiştirenin rolü üzerinden ele alacak olursak; din değiştirme olgusunu açıklarken iki temel yaklaşımın sergilendiği görülür. Bunlar pasivist ve aktivist yaklaşımlardır. Aktivist yaklaşımın Esed için daha tanımlayıcı olduğunu belirtmemiz gerekir. Çünkü Esed ilk gençlik yıllarından beri sürekli bir arayışın ve sorgulamanın içindedir. Bütün bu arayışları neticesinde bazı alternatif düşünceleri ve dinleri araştırdığını ve nihayetinde Müslüman olduğunu anlıyoruz. Ama yine de onun din değiştirmesinde sosyal nedenlerin de etkisi olduğunu göz önünde bulundurmamız gerekir. Çünkü İslam dini ve kültürüyle tanışması İslam coğrafyasına yaptığı gezilerle ve tanıştığı Müslümanlar aracılığıyla gerçekleşmiştir.

Zaman süreci bakımından yavaş ve ani din değiştirme olgusuna göre bir değerlendirme yapmamız gerekirse; Esed'in Müslüman olma sürecinin 3-4 yılı kapsadığı göz önüne alındığında yavaş din değiştirme özelliği taşıdığını belirtmemiz gerekir. Yine ondaki değişiklikler zaman zaman duygusal nitelikler gösterse de rasyonel temellidir ve o, aktif, arayıcı ve seçicidir. Ayrıca sürekli karşılaştırmalar yapmaktadır. Bu karşılaştırmaları sonunda İslam'a girişinde İslam kültüründeki paylaşma duygusu, ibadetlerin içsel bütünlük içinde icra edilmesi, İslam dininin hayatı bütünüyle kuşatması ve bir hayat tarzı olması gibi nedenlerle beraber, İslam'da ilk günah düşüncesinin olmaması ve insana sadece çalıştığının verilecek olması, ruh ve beden ayrımı gibi düalizmin olmaması, kişisel kurtuluştan ziyade bütün toplumsal koşulların manevi gelişiminin hedeflenmesi, belli bir kavimden yana tercih koymaması vb. gibi teolojik nedenler de önemli rol oynamıştır. Neticede Esed'in, ilk gençlik yıllarından itibaren huzursuzluk, arayış ve sorgulamalarla devam eden hayat yolculuğu 26 yaşında Müslüman olmasıyla varoluşun manevi iklimine ulaşmıştır.

KAYNAKÇA

- ARGYLE, M.; BEİT-HALLAHMİ, B., (1975), *The Social Psychology of Religion*, London: Routledge and Paul.
- BATSON, C. D. ; VENTİS, W. L., (1982), *The Religious Experience: A Social-Psychological Perspective*, Oxford University Press.
- BAWANY, E. İ., (1997), *İslam Our Choice*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- BAŞKURT, İ., (2006), "Yaygın Din Eğitimi ve Sosyo-Psikolojik Açından İhtida Hadisesi, (Üsküdar, Kadıköy ve Beyoğlu Örneği), *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 14, Yıl: 2006.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/6 Spring 2013

- CLARK, W. H., (1961), *The Psychology of Religion: An Introduction to Religious Experience and Behavior*, New York: The Mucmillan Company.
- COE, G. A., (1916), *The Psychology of Religion*, Chicago: The University of Chicago Press.
- ÇALIŞKAN, İ., (2009), *Muhammed Esed ve Düşünce Dünyası*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- DUTTON, Y., (1999), "Conversion to Islam: the Qur'anic paradigm", *Religious Conversion Contemporary Practices and Controversies* içinde , (Edt: C. Lamb and M. D. Bryant), London: Guildford and King's Lynn.
- ERASLAN, S., (2005), "Günümüzde İhtida Hareketleri", *Avrupa Birliği Sürecinde Sosyal Hayat ve Din, III. Din Şurası*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- ERİKSON, E. H., (1968), *Identity: Youth and Crisis*, New York: Norton.
- ESED, M., (2012), *Mekke'ye Giden Yol*, (Çev. C. Koytak), İstanbul: İnsan Yayınları.
- ESED, M., (2013), *Yolların Ayrılış Noktasında İslam*, (Çev. H. Karaman), İstanbul: İz Yayıncılık.
- GİLLESPİE, V. B., (1991), *The Dynamics of Religious Conversion*, Alabama: Religious Education Press.
- GÜNDÜZ, Ş., (1998), *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara: Vadi Yayınları.
- HAYTA, A.,(2010), "Nesne ilişkileri Kuramı ve Tanrı Tasavvuru Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme", *Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt 8, No: 20, s. 39-79.
- HÖKELEKLİ, H. (2005), *Din Psikolojisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- JAMES, W., (2011), "Dinsel Dönüşüm", (Çev. A. Kuşat ve diğ.), *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2011/1, Sayı: 12, s. 155-171.
- KAYIKLIK, H. (2002), "Gazali'de Dinsel Yaşayışın Evrimi", *Dini Araştırmalar Dergisi* 5 (14), (ss.117-130), Ankara.
- KAYIKLIK, H.,(2005), "Bireysel Yaşamda Dinsel Değişim", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:5, Sayı:2, Adana.
- KAYIKLIK, H.,(2006), "Dini İnkâr Bağlamında Turan Dursun", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:6, Sayı:1, Adana.
- KAYIKLIK, H., (2011), *Din Psikolojisi Bireysel Dindarlık Üzerine*, Adana: Karahan Yayınları.
- KİRMAN, M. A.,(2004), "Din Değiştirme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Dini Araştırmalar*, Cilt: 6, s. 18, ss. 75-88. Ankara.
- KİRKPATRICK, L. A.; Shaver, P. R. (1990), "Attachment Theory And Religion: Childhood Attachments, Religious Beliefs, And Conversion", *Journal For The Scientific Study Of Religion*, 29 (3): 315-334.
- KLORMAN, B. E., (2007), "Muslim Society as an Alternative: Jews Converting to Islam," *Jewish Social Studies: History, Culture, Society* n.s. 14, no. 1, pp. 89-118.
- KÖSE, A., (1997), *Neden İslam'ı Seçiyorlar Müslüman Olan İngilizler Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme*, İstanbul: TDV. İSAM Yayınları.
- KÖSE, A., (2005), "Din Değiştirmenin Psiko-Sosyolojik Nedenleri", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi*, İstanbul: Ensar Neşriyat.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/6 Spring 2013

- KÖSE, A., (1996), "Religious Conversion: Is it an Adolescent Phenomenon? The Case of Native British Converts to Islam", *The International Journal for the Psychology of Religion*, 6(4), 253-262.
- LAMOTHE, R. W., (2011), "Malcolm X's Conversions: The Interplay of Political and Religious Subjectivities", *Pastoral Psychol*, 60:523-536.
- LOFLAND, J., and Skonovd, N. (1981), "Conversion Motifs", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 20 (4), p. 373-385.
- LOFLAND, J. and STARK, R., (1965) "Becoming a World-Saver: A Theory of Conversion to a Deviant Perspective", *American Sociological Review*, 30(6):862-875.
- MARİN, G.; GAMBA J. R., (1993), "The Role Of Expectations In Religious Conversions: The Case Of Hispanic Catholic", *Review Of Religious Research*, Vol. 34, No. 4 .
- MEHMEDOĞLU, A. U. ve KİM, H. C., (2001), "Koreliler'in Din Değişirme Motifleri" *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20 (2001), 175-191.
- PALOUTZIAN, R. F., (1996), *Invitation to the Psychology of Religion*, Boston: Allyn and Bacon.
- PALOUTZIAN, R. F., (2005), "Religious Conversion and Spiritual Transformation, A Meaning-System Analysis", *Handbook of The Psychology Of Religion And Spirituality* içinde (Edt: R. Paloutzian and C. L. Park), New York: The Guilford Press.
- PEKER, H.,(1979), *Din Değişirmede Psiko-Sosyolojik Faktörler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- PEKER, H.,(2000), *Din Psikolojisi*, Samsun, Aksiseda Matbaası.
- RAMBO, L., (1993), *Undersitanding Religious Conversion*, New Haven & London: Yale University Press.
- RAMBO, L., (2011), "Din Değişirme Teorileri: Dini Değişimi Anlama ve Yorumlama", (Çev. H. Gül), *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 17.
- RAMBO, L.; BAUMAN, S. C., (2012), "Psychology of Conversion and Spiritual Transformation", *Pastoral Psychol*, 61:879-894, Published online.
- SNOW., D. A.; PHILLIPS, C. L., (1980), "The Lofland-Stark Conversion Model: A Critical Reassessment", *Social Problems*, Vol. 27, No. 4, April 1980.
- SPİLKA, B., ve diğ., (2003), *The Psychology of Religion*, New York: The Guilford Press.
- STARBUCK, E., (1911/1899), *The Psychology of Religion*, London:The Walter Scott.
- TAHRALI, M., (1985), "Batıdaki İhtida Hadiselerinde Tasavvufun Rolü", *Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/6 Spring 2013

